

мовою, а друга половина - російською. З того часу становище української мови не поліпшилося, навіть погіршало. Обов'язку захисту державної мови нема. Духовно Україна залишається колонією Москви.

1. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. праць та оглядів. Ч. 2. К., 1998, С. 207-239.
2. Срезневський І.І. Мысли об истории русского языка. М., 1959, С. 80, 120.
3. Там само. С. 108, 109.
4. Там само. С. 37.
5. Ягич І.В. Критические заметки по истории русского языка. СПб., 1889. С. 2, 3, 4.
6. Там само. С. 5-6.
7. Кримський А. Ю. Филология и погодинская гипотеза. // Твори в 5 тт. Т.3. К., 1973. С. 110, 111-112.
8. Там само. С. 29.
9. Шахматов А.А. Очерк древнейшего периода русского языка. // Энциклопедия славянской филологии. Вып. 11. Пг., 1915. С. XXXIX.
10. Там само, с. XXXVI.
11. Кримський А.Ю. Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася. // Твори. Т. 3. С. 268, 499.
12. Державність. 1996. № 8, 9; Вітчизна. 1996. № 9-10; Слово і час. 1996. № 10.
13. Погодин М. П. Записки о древнем языке русском. // Известия Академии Наук по отделению русского языка и словесности. Т. V. СПб., 1856. Ст. 70-92.
14. Максимович М. А. Филологические письма к М. П. Погодину. Письмо второе. // Собр. соч. Т. III. К., 1880. С. 189-190.
15. Матвей Меховский. Трактат о двух Сарматиях. М.-Л., 1936. С. 129.
16. Шахматов А. А. Назв. праця. С. XLI.
17. Там само. С. XLII.

18. Словник староукраїнської мови XIV-XV. Т. 1-2. К., 1977.
19. Шахматов А. А. Краткий очерк истории украинского языка. // Украинский народ в его прошлом и настоящем. Т. II. СПб., 1916.
20. Шахматов О., Кримський А. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської старо-українщини XI-XVIII вв. К., 1922, 1924.
21. Шахматов О., Кримський А. Назв. праця. С. 10-18.
22. Там само. С. 25.
23. Там само. С. 32-33.
24. Там само. С. 51-52.
25. Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода русского языка. С. XLIX.
26. Там само. С. XLI.
27. Там само.
28. Там само; Шахматов О., Кримський А. Назв. праця. К., 1924. С. 52.
29. Там само. С. 77-78.
30. Там само. С. 79.
31. Там само. С. 82.
32. Там само.
33. Драгоманов М.П. Что такое украинофильство? // Вибране. К., 1991. С.447.

Анатолій Муляр

СТАНОВИЩЕ СЕЛЯН ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА ТА КИЇВСЬКОГО ПОЛІССЯ В КІНЦІ XVII - НА ПОЧАТОК XVIII СТ.

На кінець XVII - початок XVIII ст. Волинське воєводство та територія Київського Полісся залишались аграрним регіоном. Селянство у загальній структурі населення, складало переважну більшість.

У вітчизняній історичній науці протягом тривалого часу становище сільського населення майже не досліджувалось. Так, дослідники історії Правобережної України з другої половини XIX по 90-ті рр. XX ст. переважно висвітлювали козацькі повстання, події Національно-визвольної війни, з'ясовували роль окремих особливостей тощо. В радянській історіографії особлива увага приділялась вивченню стану продуктивних сил і еволюції соціально-економічних відносин. При цьому становище селян Волинського воєводства та Київського Полісся в кінці XVII - на початку XVIII ст. не стали окремою темою для наукових пошуків.

Одним із перших науковців рубежа XIX-XX ст., який дослідив життя українського правобережного селянства у XVIII ст., зробивши екскурсе у XVI-XVIII ст., був В. Антонович. Вчений намагався висвітлити економічні та юридичні відносини між правобережними селянами та феодалами. Дослідник вважав, що селяни Волинського воєводства й Київського Полісся виконували найбільшу кількість повиностей, де панщина становила 5-6 днів на тиждень¹.

Значний внесок у вивчення життя селянства Волинського воєводства на протязі XVIII ст. зробив Ю.І. Мережинський, який проаналізував становище залежних селян, роль оренди в розвитку сільського господарства².

Питанню соціально-економічного становища Правобережної України в останній чверті XVII - в першому десятилітті XVIII ст. приділив О.І. Баранович, який вважав, що розореність краю перебільшена. На його думку, Правобережжя на протязі другої половини XVII - початку XVIII ст. залишалось добре заселеним регіоном хоча і зазнало матеріальних і людських втрат. Науковець також заперечує спустошеність південної Волині у другій половині XVII ст., і стверджує, що тут збереглося багаточисельне населення, яке виконувало різного роду повиності. Величина

панщини, на його думку, у даний час досягала 3-5 днів на тиждень³.

Вивченню становища селянства у магнатських латифундіях та характеру феодальної власності на землю у Правобережній Україні присв'ятила свої дослідження В.О. Маркіна⁴. Зокрема, вона з'ясувала основні повиності селян у магнатських володіннях, забезпеченість селян земельним наділом, худобою, участь села у товарно-грошових відносинах і його зв'язок з містом. Вцілому дослідниця зосередила увагу на 30-60 рр. XVIII ст., і лише в ряді випадків наводить фактичний матеріал кінця XVII - початку XVIII ст.

Досліджуючи народні рухи на Правобережжі в кінці XVII - на початок XVIII ст., свою увагу на становище селян звернув Г.Я. Сергієнко. Науковець вважає, що величина відробіткової ренти коливалась від 3 до 5 днів на тиждень і доповнювалась різноманітними додатковими повиностями⁵. Як бачим, науковий доробок з питання становища селян Волинського воєводства та Київського Полісся є невеликим й торкається в основному XVIII ст.

Перш ніж з'ясувати становище селян Волинського воєводства та території Київського Полісся, слід в'яснити заселеність даного регіону у зазначений період. Аналізуючи демографічну ситуацію у Володимир-Волинському, Луцькому, Кременецькому, Житомирському й Овруцькому повітах, ми помітили надзвичайно багато запустілих населених пунктів. Найбільше їх знаходилось у Кременецькому повіті. Причин такого явища може бути багато, але більшість з них безпосередньо пов'язані із війнами, які велись у даний період. Згідно наших підрахунків, де обстежувалось 349 населених пункти, середня величина залюдненості Волинського воєводства, у цей час, становила 23,1 дима на один населений пункт. У Київському Поліссі заселеність була ще меншою. При обстеженні 716 населених пунктів величина ди-

мів в одному населеному пункті Житомирського й Овруцького повітів становила 7,3 дима. Інвентарі та люстрації кінця XVII - початку XVIII ст. "переповнені" записами про запустілість населених пунктів. Лише навколо містечка Паволоч у 1683 р. зафіксовано було 41 пuste село; поблизу містечка Котельні було 10 запустілих сіл. 17 пустих сіл знаходились у той же час навколо містечка Іванкова⁶. Про запустілість чималої кількості сільських населених пунктів промовляють також заяви їх власників та свідчення сучасників, зафіксовані під присягою в гродських книгах⁷. Динаміка зменшення димів у Волинському воєводстві протягом XVII та початку XVIII ст. вражає своєю величиною. Так лише на території Луцького повіту з 1678 по 1707 рр. кількість димів у сільській місцевості скоротилась відповідно з 6.088 до 598 одиниць⁸. Тому припущення про можливе збільшення населення у Волинському воєводстві та на території Київського Полісся в кінці XVII ст., у порівнянні з першою половиною XVII ст., які висловила О.С.Компан, посилаючись на недатовані документи поголового оподаткування, є невиправданими і потребують уточнення. На наш погляд, дослідниця не взяла до уваги подій польсько-турецької війни, які внесли корективи у заселеність регіону. Згідно наших підрахунків, у Волинському воєводстві станом на 1693-1694 рр. у сільських населених пунктах проживало 216.839,7 осіб. Для порівняння, лише у Володимирському та Луцькому повітах, згідно наших підрахунків, у 1650-1651 рр. проживало 280.645 осіб⁹.

Скорочення населення протягом досліджуваного періоду у Волинському воєводстві та на території Київського Полісся було наслідком різних причин, де військовий фактор, як на нашу думку, відіграв домінуючу роль. Внаслідок постоїв, переходів військ та бойових дій знищувались посіви, вилучались у населення різноманітні продукти, худоба та фураж, що

приводило до голодування населення. Люди, щоб не вмерти, вимушені були покидати свої домівки, щоб знайти кращі умови життя. Так житомирський староста Ян-Остафій Тишкевич свідчив, що його село Снигурі внаслідок війн запустило. Селяни, рятуючись від голоду, пішли до інших фільварків¹⁰. Про поширення на Правобережній Україні, втім числі й у Волинському воєводстві та на території Київського Полісся, на кінець XVII - початок XVIII ст. голоду вказують також численні сеймові документи. Так, згідно рішень Вишньовського сейму від 26 червня 1714 р., військовим заборонялось вилучати у місцевого населення продукти, оскільки це призводить до голодування населення¹¹. Під час постою жовнірів дивізії Дорновського, зокрема, у 1694 р. з жителів сіл Острова, Борки, Воля Ждаківська, що знаходились у Волинському воєводстві, крім 262 злотих данини і виданого зерна (вівса, ячменю) по 54 корці, з кожного селянського двору додатково взяли по 20 корців вівса, певну кількість курей, поросят, сир, масло тощо. Крім цього, протягом 6 тижнів постою, селяни вимушені були годувати жовнірів за свій кошт¹². У тих місцях, де на вимогу жовнірів розорене населення не могло сплатити контрибуції доходило до найжорстокіших грабежів¹³. Розбещені війною жовніри розбивали стодоли, комори, скрині, беручи не лише гроші й провіант, але й одяг, полотно, шкіри, замки та інші речі - тобто все, що мало хоч якусь вартість і що можна було продати, або обміняти¹⁴.

Крім грошей та продуктів, досить часто жовніри забирали у селян робочу худобу, особливо коней. Це значно ускладнювало становище селян, оскільки втративши тягло вони не мали змоги виконувати різні повинності, обробляти власний земельний наділ, в ряді випадків вимушені були переходити до категорії піших селян. У свою чергу позбавлення селянина робочою худобою призводило до скорочення величини об-

роблюваних земель і в кінцевому результаті до скорочення величини врожаю.

Малозаселеність Володимирського, Луцького, Кременецького, Житомирського й Овруцького повітів в кінці XVII - на початок XVIII ст. мало вирішальний вплив на розвиток сільськогосподарського виробництва, оскільки в результаті нестачі робочої сили приходилося обробляти меншу земельну площу, що призводило до зменшення орної площі. У результаті чого окремі фільварки взагалі перестали існувати. Нагально стала потреба зміни соціально-економічної структури фільваркового господарства. Так у 1694 р. у Козинському фільварку, що у Кременецькому повіті, було 5 частин панського поля, однак їх по причині нестачі робочих рук не обробляли. Більше частина полів позаростала бур'янами. Якщо раніше для їхнього обробітку потрібно було 70 плугів, то у досліджуваний період лише 17¹⁵. Подібна картина спостерігалась у фільварку села Стожок того ж повіту¹⁶. Надзвичайно багато пустинних земель та фільварків можна було зустріти у Житомирському та Овруцькому повітах. Лише у фільварку м.Котельця нараховувалось в січні 1683 р. 11 запустілих сіл¹⁷.

Скорочення площі орних земель викликало відповідно спад сільськогосподарського виробництва. А оскільки селяни були на той час основними виробниками матеріальних благ для власників фільварків, то останні вимушені були робити додаткові зусилля для того, щоб фільварок і надалі давав прибуток.

Досліджуючи територію Київського Полісся (Овруцький і Житомирський повіти) та Волинське воєводство (Луцький, Володимир-Волинський, Кременецький повіти) в кінці XVII - на початок XVIII ст. треба відзначити, що даний регіон завжди поділявся на два різко відмінні райони. Менший, південний-переходив у Волино-Подільську височину, і охоплював територію Кременецького повіту, а більший, низинний

- Поліський, де розташовувались Луцький, Володимир-Волинський, Овруцький, Житомирський повіти. На Поліссі, а цей регіон називався так не лише з географічної точки зору, але й історичної, великі площі були вкриті болотами і лісами, ґрунт переважав піщаний, що значно поступався сіроземам і чорноземам Кременецького повіту по родючості, а тому був не вигідний для землеробства¹⁸. Власники фільварків, щоб отримати хоча б якийсь прибуток з таких земель, повині були зважати, насамперед, на природні умови. З іншого боку, віддаленість Волинського воєводства та території Київського Полісся від розорених земель Брацлавського й Київського воєводств (мається на увазі Київського повіту), дещо затруднювали втечі місцевого населення на південь.

Вивчаючи інвентарі й люстрації кінця XVII - початку XVIII ст. ми помітили, що у даному регіоні не було однієї якоїсь панівної форми господарювання. У досліджуваний період панщина перестала бути домінуючою формою визиску, а все більше поступалася місцем грошовій та натуральним рентам. В одних і тих же володіннях були села які були на чинші, поряд із селами, які перебували на панщині. Це було спричинено недоліком робочої сили, робочої худоби, реманенту тощо.

У Кременецькому повіті, де переважали в основному сіро-чорноземні ґрунти, панівною формою господарювання протягом першої половини XVII ст. була панщина¹⁹. Даний вид поземельних відносин на той час найбільш повніше відповідав інтересам місцевих панів та дозволяв, завдяки високій родючості ґрунту одержувати значні прибутки у даному регіоні. На кінець XVII - початок XVIII ст. ситуація змінюється. Поряд із відробітковою формою господарювання, величина якої на кінець XVII - початок XVIII ст. коливалась від 1 до 3 днів на тиждень з диму (на півночі повіту), проти 2 - 5 днів на тиждень протягом пер-

шої половини XVII ст., існувала чиншова система господарювання, де селяни сплачували на користь пана від 12 до 22 злотих. Так, селяни села Жабокрик, яке належало шляхтичці Тарковській, у 1710 р. виконували панщину яка складала від 2 до 3 днів з диму на рік, та поєднувалась з чиншем у 24 гроші та натуральним податком (по 5 кур, 2 гуски, 5 яець, по 3 мотки пряжі тощо)²⁰. А селяни села Копильці яке у 1715 р. знаходилось на півдні Кременецького повіту, сплачували на користь пана по 4 злотих на рік²¹. В селі Забуяни, цього ж повіту, у 1715 р. селяни сплачували на користь власника маєтку лише чинш, величина якого на 15 димів коливалась від 2 до 35 злотих. При цьому найбільшу величину грошової ренти сплачували ті селяни, які мали від 4 до 10 голів робочої худоби (5 осіб)²².

Зменшення величини панщини та поширення грошової (чиншової) форми господарювання в даний період, пов'язуємо з воєнними подіями другої половини XVII ст., внаслідок чого територія Кременецького повіту зазнала чималих розорень, особливо в його південній частині. Села і містечка були розорені, і в ряді випадків залишалися пустками.

З іншого боку, зменшення величини населення у повіті та воєводстві, про що вже говорилося вище, та "відсутність" грошей на відбудову спустошених маєтків, мушувала феодалів йти селянам на певні поступки (зменшувати величину панщини або переводити їх на грошову ренту), що також було вигідно панам, оскільки це давало грошові надходження які могли використати за власною потребою.

Населення, що постійно терпіло постої і грабунки жовнірів, страждало від військових дій, кидало власні помешкання в пошуках більш "затишних" місць. Тому власники фільварків, для того щоб зберегти свої маєтки і робочу силу, вимушені були йти на деякі поступки: від створення слобід (як наприклад в селах Слобожани, Ліпова, Копитів, де "новопоселенці" поз-

бавлялись на 3 роки від сплати повиностей)²³ до запровадження лише сплати натурального податку (як зокрема у маєтках Лабунського ключа)²⁴.

Аналізуючи знайдені нами інвентарі, що торкаються Кременецького повіту у досліджуваній період, бачим, що відробіткова рента збереглась на півночі повіту. Зокрема в селах Козинської волості у 1694 р. всі селяни працювали по три дні на тиждень на протязі цілого року. При цьому панщина доповнювалась чиншом величина якого складала: волочного - 24 гроші і півволочного - 12 грошів та натурального податку, де волочні селяни давали по 6 корців жита, 2 гуски; півволочного - 2 -4 корці жита²⁵.

У порівнянні з першою половиною XVII ст., коли панщина складала у даній волості по 5 днів на тиждень, на кінець XVII - початок XVIII ст. її величина зменшилась у 1,6 рази. Про існування на півночі повіту панщини також свідчить інвентар Малих Жабокрик²⁶. Що ж до південної частини Кременецького повіту, то тут більша частина маєткової землі взагалі не оброблялась, а в окремі роки не сіялися ярові та озимі культури²⁷. Згідно документів Полонського ключа, у досліджуваній період, величина чиншу коливалась від 10 до 40 злотих і доповнювалась різного роду натуральними повиностями²⁸. Відзначимо, що в кінці XVII - на початку XVIII ст. становище селянства полегшилося, що виражалось як у відсутності панщини так і у широкому поширенні грошової й натуральних рент. Зменшення і зникнення відробіткової ренти, на нашу думку пов'язане із низькою густотою населення в регіоні. Крім того, широкого поширення у даний період набуло заснування слобід, яких поселенці були вільними, і при першому ж серйозному натиску феодалів знімалися і переходили в інший регіон.

У Луцькому, Володимир-Волинському, Житомирському та Овруцькому повітах, більшу площу яких

займали малопродатні для землеробства землі, феодалам було вигідно брати чинш та різноманітні продукти. Таким чином всі складнощі воєнного та повоєнного життя перекладалися на селянське господарство. Однак це не означало, що у даних повітах не було панщини. В ряді місцевостей, де все-таки були сприятливі умови для землеробства, зокрема у фільварках, розташованих в районах Луцька, Володимира, Житомира відробіткова рента все ж збереглась. Її величина в різних фільварках була різною, оскільки це залежало від багатьох факторів (постоїв та переходів військ через фільваркові землі, кількості робочої худоби, робочої сили, тощо). Так і селі Отпін, що в Луцькому повіті, у 1694 р. селяни відробляли панщину по 5 днів на тиждень і крім того несли ще вартування (в жнива та косовицю мало йти з диму по 2 робітники). Слід також відзначити, що селяни вимушені були ще 15 днів на рік разом із своєю худобою виконувати різноманітні повинності. Крім відробіткової ренти селяни сплачували грошову ренту, величина якої коливалась від 1 до 2 злотих, та натуральну повинність, яка складалась з 2 курей, 2 гусей, десятка яєць тощо²⁹.

В селі Завишня того ж повіту, в кінці 80-х на початку 90-х років XVII ст. панщина складала 3 дні на тиждень, де величина чиншу рівнялась 15 злотим, а натуральна повинність складалась з 2 овець, 2 курей, десятка яєць³⁰. У селі Рудки, що також розташувалось в Луцькому повіті, в той же час панщина складала лише один день на тиждень, який доповнювався також різноманітними повинностями³¹. Як свідчать наведені нами приклади, у досліджуваній період існувала розбіжність у встановленні відробіткової ренти в межах одного повіту.

Якщо величина панщини у Володимир-Волинському, Луцькому, Житомирському і Овруцькому повітах на кінець XVII - початок XVIII ст. становила від 1 до 5 днів на тиждень, то на рік це становитиме від

52 до 260 днів.

Грошова рента, як вже зазначалось вище, була також популярною у феодалному суспільстві, оскільки давала дідичу, з однієї сторони готівкові гроші, а з іншої позбавляла власника фільварку потреби думати про збут продуктів чи продукції промислів. У мастках де переважала панщина, величина чиншу була невеликою, і це було закономірно, скільки щоб сплатити гроші, селянин повинен був мати вільний час як для ведення власного господарства, так і для заняття різними промислами, які давали б йому певний прибуток. При наявності панщини, селяни були позбавлені можливості вільного господарювання, оскільки більшу частину свого часу вони проводили у мастку. Крім цього, як ми вже зазначали вище, панщина в кінці XVII - на початку XVIII ст. існувала там, де були можливості займатися землеробством, а тому власник фільварку був зацікавлений у збільшенні своїх земельних володінь за рахунок селянських земель. Це впливало на величину розорюваних земель, посівів та врожаю. Очевидно, що саме з цих причин величина чиншу була обернено пропорційною величині панщини. Чим більша була панщина, тим меншою грошова рента, і навпаки, чим менша була панщина, тим більшою була величина чиншу.

Грошова рента на території Київського Полісся та Волинського воєводства використовувалась майже скрізь. Саме ця форма, очевидно, в період загальної спустошеності, давала масткам можливість вижити. Крім цього, фільваркам які розташувались на неродючих землях нічого іншого не залишалось як запроваджувати грошову ренту, оскільки застосовувати панщину на даній території було неефективно й збитково. Земля не могла дати того прибутку, який давала грошова рента. Величина чиншу у кожному мастку була різною, однак вищою ніж у фільварках де існувала панщина. Як і в попередні десятиліття, відробіт-

кова та грошова ренти поєднувались з натуральною повинністю. Якщо величина відробіткової та грошової ренти протягом XVII ст. постійно змінювалась (як в сторону підвищення, так і в сторону зниження), то натуральний податок на протязі тривалого часу залишався незмінним. Це залежало насамперед від стану і розвитку селянського господарства, місця його розташування тощо. Так селяни 3 сіл, що входили до Горшківського фільварку Овруцького повіту, сплачували у 1700 р. на користь пана, поряд з іншими продуктами, по 100 грібів, що давало прибуток з кожного диму по 7 злотих 12 грошей. А в селі Панівка, що у Кременецькому повіті оскільки фільварок знаходився на спустошених війнами чорноземних ґрунтах, селяни сплачували на користь власника маєтку по 3 злотих, 1 курці, 1 каплуни, десятку яєць (на рік)³².

Натуральний податок був також надзвичайно вигідний феодалам тому, що з одного боку дана форма повинності забезпечувала маєтки продуктами, а з іншого, дана форма включала власника у товарно-грошові відносини, бо надлишок продуктів в більшості випадків продавався. А оскільки селяни сплачували на користь пана у певних пропорціях, майже усі продукти свого господарства - зерном, худобою, птицею, яйцями, в ряді випадків медом, грибами, ягодами тощо, то одержані прибутки були значними. Так наприклад, величина сплачуваного натурального податку лише жителями села Блудів, що у Волинському воєводстві, у 1692 р. становила 89 злотих 6 грошей. І це притому, що сплачували даний податок лише 16 осіб, а величина податку, в порівнянні з іншими фільварками була невеликою: по 2 каплуни, 2 курки, 6 яєць, 1 мірка жита³³. В цілому ж з Блудівського ключа у 1692 р. було зібрано натурального податку на загальну суму 2.896 злотих³⁴.

У кожному фільварку, в залежності від його рівня розвитку і місця розташування, величина натурально-

го податку також була різною, але завжди співіснувала з грошовою і відробітковою формами господарювання. Для прикладу візьмем маєток села Скороход, який знаходився у 1699 р. у Луцькому повіті і нараховував 23 дима. Величина панщини у даному фільварку, згідно інвентарних документів, становила 3 дні на тиждень, що на рік складало 156 днів. При цьому вони були зобов'язані платити чинш в розмірі 3 злотих (ще 15 днів), давали по 2 каплуни, 2 курки (48 грошей) ще 15 осмачок вівса, десятину сіна (36 гр.). На рік повинність селян складала 37 злотих³⁵. Однак ці дані не остаточні, оскільки крім вище названих повинностей, селяни на протязі року зобов'язані були сплачувати інші (ще дрібніші) повинності на користь пана. Так в селах Кшепечек, Федькове, Вишивецьке та ряді інших населених пунктів Волинського воєводства, платили на користь власника фільварку подушний, поземельний та ряд інших податків, величина яких разом коливалась від 2 до 4 злотих³⁶. Слід також зауважити, що селянські господарства на кінець XVII - початок XVIII ст. були економічно слабкі. Більшість селянських господарств володіли 1-2 волами або кіньми, хоч були і такі, що взагалі не мали робочої худоби.

Поряд з хліборобськими роботами селяни були зобов'язані вартувати при панському дворі, лагодити дороги, будувати гаті при ставках і млинах, пасти панську худобу, ловити рибу в ставках тощо. Причому така форма додаткового залучення селян була притаманою як для Волинського воєводства, так і для території Київського Полісся.

Для вирішення різноманітних господарських проблем, феодали встановлювали у своїх маєтках так звані поурочні дні, які на відміну від панщини не мали чіткого визначення. Кількість працюючих у ці дні визначалася паном довільно. В залежності від роботи, яку потрібно виконати, могли працювати кілька сімей

або один член якої небудь сім'ї. Поурочні дні носили різноманітні назви: згони, гвалти, толоки, шарварки, величина яких згідно досліджень В.Б. Антоновича рівнялась 12 дням на рік або 2,4 злотим³⁷.

Згідно інвентаря села Милостиво, що у 1704 р. належало Бенедикту Жабокрицькому, на лагодження прорваних гребель, зруйнованих млинів і мостків тощо, додатково забиралось з кожного селянського господарства ще від 9 до 13 днів на рік³⁸. А в селі Малі Жабокрики, що у Кременецькому повіті, у той же період величина "шарварків" становила 36 днів з кожного господарства³⁹.

Дана поурочна система прослідковується переважно у маєтках, де існувала відробіткова рента, причому її величина залежала від ряду причин і не була сталою.

В окремих інвентарях та ілюстраціях кінця XVII - початку XVIII ст., що торкаються безпосередньо території Київського Полісся і Волинського воєводства, є згадки про спеціальні жіночі повинності: прядіння, ткацтво, прання білизни, доїння корів, роботи на городі, приготування їжі, шинкування капусти тощо. Жіночі роботи були найрізноманітніші, оскільки їх характер залежав від організації феодалного господарства.

Необхідно також відзначити, що власники фільварків, намагалися залучити селян до роботи на протязі цілого року. Це, на наш погляд, є закономірним явищем, оскільки панське господарство існувало не лише за рахунок землеробства, але й розвивало тваринництво, різні види промислів тощо, які потребували догляду та людської праці на протязі року. Так селяни села Галамгородка, що у Кременецькому повіті, на протязі 1700 р. виконували панщину по 2 дні влітку і один день взимку, при цьому відробіткова рента поєднувалась з грошовою і натуральною⁴⁰. У переважній більшості сіл Київського й Волинського воєводства панщина була однаковою як взимку, так і влітку. В селі Хомів і Фоварма, що у Київському Поліссі, селяни на протязі ро-

ку, тобто взимку і влітку виконували відробіткову ренту по 3 дні на тиждень, сплачували по 23 злотих та давали натуральний податок - по 2 курки, 2 качки, 1 гуску, десяток яєць тощо, що в переводі у грошовий еквівалент складено 50 злотих 6 грошей⁴¹.

Таким чином, на кінець XVII - початок XVIII ст., становище селян Волинського воєводства й на території Київського Полісся залежало від форм господарювання фільварку та його природньо-географічного місця розташування. Наявність значної кількості чиншових господарств сприяло полегшенню становища селян, оскільки вони при існуючій системі господарювання користувалися значною самостійністю при веденні свого господарства, а після сплати всіх податків, самі вирішували долю виробленого продукту.

На кінець XVII - початок XVIII ст. правове становище селян залишилося незмінним і визначалось в основному польським державним законодавством. Право власності на землю залишалось правом власності і влади над підданими. Земля не існувала незалежно від прикріплених до неї селян і їх повинностей. Зокрема, в січні 1691 р. польський король видав привілеї на землі Київського воєводства шляхтичам Арюховичу, Василевичу, Огію, Самойловичам, Машковським, де поряд з полями, луками, ставками тощо, переходили у феодалну власність також селяни з їх повинностями⁴².

Неподільність влади і власності шляхти реально існувала як необмежена влада пана над своїми залежними селянами. Власник фільварку, як і раніш, міг зробити з підданими, згідно законів, все що хотів, оскільки мав над ними "право життя і смерті". Однак особливістю досліджуваного періоду було те, що внаслідок воєнних подій другої половини XVII ст., територія Правобережної України зазнала руйнацій і значного скорочення населення, що відповідно примушувало панів якщо не дорожити, то хоча б цінувати робочу силу. З метою додаткового залучення робо-

чих рук власники фільварків не лише йшли на тимчасове зменшення повиностей, але й надавали новопоселенцям слободи, з метою їх закріплення на новій території.

При загальному дефіциті робочих рук, поміж шляхтою Правобережжя розгорнулася боротьба за селян, оскільки кожний шляхтич прагнув забезпечити своє господарство робочою силою.

Ряд власників фільварків користуючись "дефіцитом робочої сили", і прагнучи одержати додаткові грошові надходження, продавали своїх підлеглих. Так наприклад, у 1686 р. Станіслав Михайловський продав за 30 злотих подільському воєводі Станіславу Лужко свого збіглого селянина з села Домашиці, що у Волинському воєводстві⁴³. А пан Лиховський взагалі продав селян, які йому не належали⁴⁴. Досить часто трапляються документи, де феодала, поряд з різноманітним майном, продавали або дарували своїх підданих. Так у 1700 р. шляхтич Проневроцький продав магнату Адаму Потоцькому фільварок Великі Очі та села Свідниця, Змієвиха, Воля-Змієвська, що у Волинському воєводстві, разом із селянами⁴⁵. А в травні 1679 р. шляхтичка Калусовська подарувала шляхтичці Вержбицькій винокурню і селянина, причому з правом переселення підлеглого і перенесення винокурні у її фільварок, який зазнав збитків від військових подій другої половини XVII ст. Сім'я проданого до уваги не бралась⁴⁶.

Правова незахищеність селян в польській державі на протязі багатьох століть, в тім числі і в досліджуваній період, спонукала до різного роду зловживань. Так, селян Емельяна і Давида Шилікових, що проживали у Волинському воєводстві, у 1700 р. за кражу з панського гумна декількох мір хліба стратили⁴⁷. А орендар Буткевич схопив сина одного із кріпаків, що проживав в селі Барани, і тримав у себе цілий рік, не видаючи для чого. Коли до нього прийшов батько просити за сина, то Буткевич схопив поліно і вдарив його

го по голові. Від такого побиття селянин помер через 3 дні⁴⁸. Орендар фільварку Битія, що знаходився у Луцькому повіті, М.Донбровський так знущався з селян і розорював їх господарства, що вони вимушені були всі порозбігатися⁴⁹.

Всі наведенні приклади свідчать про безправність і незахищеність селян. Селяни не могли змінити навіть місця проживання, оскільки польське законодавство закріплювало їх за певною маєтністю, в той час як панові було дозволено їх продавати, міняти, дарувати, переводити з одного села в інше. Шляхтич міг на свій розсуд позбавити селянина життя, не відповідаючи за це ні перед ким. Селянин захоплений будь-яким шляхтичем поза своїм маєтком, міг легко стати його жертвою.

Суттєвий вплив на становище селян здійснювало козацтво. Насамперед це проявлялось у масових переселеннях з різних куточків Волинського воєводства й території Київського Полісся на територію козацьких полків, що змінювало як соціальний так і правовий статус. Крім цього, у досліджуваній період правобережне козацтво "співпрацювало" із місцевим населенням, де останні не лише нападали разом із козаками на панські маєтки, але й знищували різноманітні документи. Так в червні 1696 року селяни панів Олександра і Людвіга Погойських разом із козаками С.Палія напали на будинок пана Якубовського, грабували його майно, знищували його документи, побили слуг Якубовського, які були послані для відшуку селян втікачів⁵⁰. А селяни села Чайковки, що належало оверуцькій єзуїтській колегії, у відповідь на грабунок шляхтичами Надашківськими їх господарства, в результаті якого було захоплено волів і реманент, попросили полковника про заступництво. В результаті такого "заступництва" було не лише повернуто украдене, але й побито самих нападників, пограбовано їх будинок⁵¹.

“Турбота” козаків про селян, дозволяла першим збільшувати територію своїх полків, виганяючи при цьому феодалів з їх володінь, що викликало, зміну економічного та правового становища селян, та занепокоєння у польському уряді.

На протязі 90-х років XVII ст. йшов неухильний процес відродження правобережного козацтва. Покозаченні мешканці Полісся погрожували “за Віслу прогнати ляхів, щоб ноги їх тут не залишилось”⁵². А бурмистр м.Овруча Гарасько Митюха Москаленко (очевидно відчуваючи підтримку правобережного козацтва) взагалі закликав овруцьких міщан до непокоєння польській владі і винищення шляхти⁵³. Селяни села Борове Овруцького повіту, наприклад, заявили королівським чиновникам: “Якщо можна з тих країв всіх панів-ляхів вигнати, а в першу чергу пана підкоморія Київського, то знову було б все добре”⁵⁴. Сусідство панських господарств з козаками не давало можливості дідачам піднімати повинності та знущатись над підлеглими.

Таким чином, військові події другої половини XVII ст. не внесли суттєвих змін у правове становище селян. Вони як і раніше були позбавлені будь-яких прав, в той час як правоздатними і дієздатними залишались лише феодалі. Право власності на землю залишалось правом власності і влади над підлеглими. Власник фільварку міг зробити з селянами все що хотів, оскільки мав над ними необмежену владу. Лише правобережне козацтво в кінці XVII - на початку XVIII ст. стримувало феодалів у їх прагненнях підвищити різного роду повинності та знущатись над підлеглими.

ПРИМІТКИ

¹В.Антонович. Исследование о крестьянах юго-западной России 1700-1798 гг.// Архив Юго-Западной России. (далі-АЮЗР).- Ч.6. Т.2-К.,1870. - С.26-51.

² Мережинський Ю.І. Посилення феодално-кріпосницького гніту на Волині на передодні Коліївщини (1704-1768). // Наукові записки Київського державного університету. - 1958. - Вип.9. - С.49-51.

³ Баранович А.И. Опустошения и восстановление Правобережной Украины во второй половине XVII - начале XVIII веков //История СССР. - 1960. № 5. - С.141-158.

Баранович А.И. Иагнатское хозяйство на иге Волини в XVIII в. - М.1959-С.3-181.

⁴ Сергієнко Г.Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII - на початку XVIII ст. - К.,1963. - С.22-35.

⁵ Маркина В.А. Крестьяне Правобережной Украины, конец XVII-60-е годы XVIII столетий. - К.,1971. - С.3-159.

⁶ АЮЗР. Ч.6. Т.1. К.,1876. С.152-156.

⁷ АЮЗР. Ч.7. Т.1. К.,1886. С.549-553.

⁸ АЮЗР. Ч.7. Т.2. К.,1890. С.485-496.

⁹ Центральний Державний історичний Архів України м. Києві (далі ЦДІА України). Ф.49. Оп.1. Спр.989. Арк.1-14; Інститут Рукописів Національної Бібліотеки України ім.Вєрнадського (далі - ІР НБУ). Ф.83, оп.1 Спр.54. Арк.1.

¹⁰ АЮЗР. Ч.7. Т.1. К., 1886. - С.485-486.

¹¹ Акта grodzkie i zwemskie Т.22, Lwov, 1914. С.677.

¹² ЦДІА України. Ф.49. Оп.1. Спр.992. С.4-6.

¹³ Акта grodzkie i ziemskie. С.352, 515-516.

¹⁴ ЦДІА України. Ф.2. Оп.1. Спр.197. Арк.133-138.

¹⁵ Баранович А.И. Магнатское хозяйство на юге Волини в XVIII в. - М.1959. - С.17.

¹⁶ ІР НБУ. Ф.10. Оп.1. Спр.11710 “С”. - Арк.1159.

¹⁷ АЮЗР. Ч.6. Т.1. К.,1876. С.152-154.

¹⁸ Бойко І.Д. Селянство України в другій половині XVI - першій половині XVII ст. К.,1963. С.162.

¹⁹ Там само. С.162.

²⁰ АЮЗР. Ч.6. Т.2. К.,1870. С.23-27.

²¹ ЦДІА України. Ф.236. Оп.2. Спр.16. С.10-12.

²² ЦДІА України. Ф.236. Оп.2. Спр.16. Арк.17.

- 23 ЦДІА України. Ф.236. Оп.2. Спр.16. Арк.17-19.
- 24 ЦДІА України. Ф.49. Оп.2. Спр.78. Арк.1.
- 25 Баранович А.И. Магнатское хозяйство... С.17.
- 26 АЮЗР. Ч.6. Т.2. К.,1870. С.23-27.
- 27 Баранович А.И. Магнатское хозяйство... С.16.
- 28 Там само. С.38.
- 29 ЦДІА України. Ф.49. Оп.1. Спр.898. Арк.31-32.
- 30 ЦДІА України. Ф.49. Оп.1. Спр.904. Арк.3-9.
- 31 Головний Архів Давніх Актів у Варшаві (далі АГАД) Архів Замоїських. Сигн. 2643. Арк.4-5.
- 32 ЦДІА України. Ф.236. Оп.2. Спр.190. Арк.7.
- 33 АГАД. Архів Радзивіллів. Від. сигн. 260. Арк.24.
- 34 Там само. С.8.
- 35 ЦДІА України. Ф.49. Оп.1. Спр.2352. Арк.2-3.
- 36 ЦДІА України. Ф.49. Оп.2. Спр.1126. Арк.2-6.
- 37 АЮЗР. Ч.6. Т.2. К.,1870. С.41.
- 38 Там само. С.13-14.
- 39 Там само. С.23, 26, 27.
- 40 ЦДІА України. Ф. 49. Оп.1. Спр.2331. Арк.2.
- 41 ЦДІА України. Ф.49. Оп.1. Спр.2342. Арк.1-2.
- 42 ЦДІА України. Ф.2. Оп.1. Спр.197. Арк.23-25.
- 43 ЦДІА України. Ф.49. Оп.1. Спр.1678. Арк.1.
- 44 АЮЗР. Ч.6. Т.1. К.,1876. С.106-107.
- 45 ЦДІА України. Ф.49. Оп.1. Спр.2328. Арк.1-4.
- 46 АЮЗР. Ч.6. Т.1. К.,1876. С.120-122.
- 47 Там само. С.258-261.
- 48 Там само. С.117-120.
- 49 Там само. С.296.
- 50 АЮЗР. Ч.3. Т.2. К.,1868. С.338-342.
- 51 Там само. С.322-325.
- 52 Там само. С.231-234, 241-248, 283-284.
- 53 Там само. С.44-45.
- 54 Там само. С.356-360.

ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ: ВЧЕНІ, КРАЄЗНАВЦІ